

Երբ մեզանում գիտնական հիմունքների վրայ դրած ազդա-
դրական հետազոտութեան մասին դեռ ևս պարզ գաղափար չու-
նէին, հանդէս էին գալիս հազիւ տարրական կրթութիւն ստացած
եռանդոտ և ժողովրդասէր անհատներ, որ շրջելով ժողովրդի մէջ՝
ազգագրական նիւթեր էին հաւաքում կամ մեր բնաշխարհի նկա-
րագրութիւնը տալիս մեզ: Այդպիսի ինքնուս նկարագրողների
շարքում աչքի են ընկնում կուսակրօն հոգևորականներից շատերը.
սրանց ամենափայլուն ներկայացուցիչն էր տաղանդաւոր Սրուանձ-
տեան հանգուցեալ եպիսկոպոսը, որի «Համով հոտովը», «Հնոց
նորոցը», «Գրիչ-բրիչը» մի մի գոհարներ են հայ ազգագրու-
թեան տեսակէտից: Ընդհանուր գնահատութեան արժանացան նաև
Սարգիս եպիսկոպոս Զալալեանցի «Ուղևորութիւնները», որոնք
մինչև վերջին ժամանակները մի տեսակ բեղեկիքի պաշտօն էին
կատարում՝ մեր երկրի վանքերն ու արձանագրութիւնները տես-
նել ու հետազօտել ցանկացող ճանապարհորդների համար:

Ահա այդ անձերի շարքում պէտք է դասել նաև Մակար ե-
պիսկոպոս Բարխուդարեանցին, որ իւր ժամանակակից և ուսում-
նակից կուսակրօններից շատ էր տարբերում՝ իւր հետաքրքրու-
թեամբ, աշխատասիրութեամբ և խուզարկու բնաւորութեամբ: Նա
անկեղծ սիրում էր իւր գործը և ամբողջ հոգեւով նուիրուած էր
դրան՝ չնայելով իւր թերի ուսմանը և կարևոր պատրաստութիւ-
նից զուրկ լինելուն:

Հանգուցեալ Մակար եպիսկոպոսը ծնուել է 1832 թ. Շուշու
գաւառի Խանածախ գիւղում և երեսուն տարեկան հասակում գը-
նացել Երուսաղէմ, ուսում առել հանգուցեալ Մելիքսեդեկ արք-
եպիսկոպոս Մուրադեանի մօտ և 1870 թ. Նսայի պատրիարքի
օրով վարդապետ ձեռնադրուել: 1880 թ. Գէորգ կաթողիկոսի
հրամանով ընդունուել է սբ. Էջմիածնի միաբան: Այնուհետև կը-
րօնուսոյց է եղել Շուշուայ թէ՛ ռեալական և թէ՛ թեմական դըպ-
րոցներում: Սաղիանի վանքի վանահայր է եղել, 1894 թ. եպիս-
կոպոս ձեռնադրուելով՝ կարգուել է Շամախու թեմի առաջնորդ,
այսա մայր Տաճարի լուսարարապետ և վերջը Սինոդի անդամ:
1906 թ. տկարութեան պատճառով հրաժարուելով սինոդի անդա-
մութեան պաշտօնից՝ ցանկանում էր ծերութեան օրերն անցորդ
անցնել Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանքում, բայց փետրուարի 6-ին
մահը վրայ հասաւ նրան սբ. Էջմիածնում:

Հանգուցեալը շարունակ՝ ճանապարհորդում էր պաշտօնից ազատ ժամանակները և նիւթեր ժողովում. նա լաւ ըմբռնում էր գործը. «...նախ անձամբ հետազօտեմ Աղուանից ամբողջ երկիրը, աչքովս տեսնեմ երկրի դիրքը, ձեւըովս շոշափեմ ողջ հնութիւնները, ուշի ուշով ականեմ արձանագրութիւնները և կոթողները, ծանօթանամ ազգաբնակչութեանց և լեզուներին»... և այլն. գրում է նա հանգուցեալ ընտրեալ կաթուղիկոս Մուրադեանին (տես. պատմութիւն Աղուանից. Ա. հատոր, յառաջաբան). «Արհամարհելով արիւնարբու աւազակաց երկիւղը և գիշատիչ գազանների վտանգը, որք անպակաս են Կովկասեան և Անդրկովկասեան երկրներում, մանաւանդ անմարդաբնակ և մեծ մեծ անտառներում, աւերակ բերդերում, խոր խոր ձորերում և մութ մութ քարայրերում, ամբողջ 7 ամիս հետազօտեցի Դաղստանի (Պաղրաց և Ալանաց), Դարբանդի, Ղուբայի (Ճղրաց և Լիփնաց երկիր), Բագուի, Շամախու, Շաքուայ, Ճառի և Բաղասականի գաւառները՝ լեռներով և դաշտերով միասին»։ (Տես. նոյնը) — Այս հետախուզութիւնների արդիւնքը հանգուցեալը միացնում է «Աղուանից երկիր և դրացիք» աշխատութեան մէջ։ Այնուհետև նա ճանապարհորդում է Մուղանի, Գարգարացւոց և Դազալ դաշտերը և Արցախի բոլոր գաւառները, որի արդիւնքն է լինում «Արցախը»։ Այդ տեղագրական աշխատութիւնների մէջ հանգուցեալը թէև հարկաւ ոչ սխտեմատիկ կէրպով և գիտութեան պահանջների համեմատ, բայց և այնպէս դիտողական եղանակով անում է Արցախի ամբողջ տեղագրութիւնը։

Բացի այս դուռ տեղագրական-ազգագրական աշխատութիւններից՝ Մակար եպիսկոպոսը գրեց նաև պատմական հետազօտութիւն՝ «Պատմութիւն Աղուանից» անունով, որի առաջին մասը տպագրուեց և հասցրած է մինչև մելիքութեան ծագումը, իսկ երկրորդ աւելի հետաքրքրական մասը «Մելիքութեան ծնած օրից մինչև Աղուանից կաթուղիկոսութեան մահը», չէ տպագրուած և ցանկալի է, որ հեղինակի մահից յետոյ անհետ չկորչի, ինչպէս սովորաբար լինում է մեղանում։

Մակար եպիսկոպոսն ունի նաև մի քանի ժողովրդական հրատարակութիւններ. «Միրզա և Աննա», «Արազը տարին կտարի», «Պըլը—Պուլի», «Չնաշխարհիկ տղայ», «Չօբանն ու նշանածը», ունի և կրօնական բովանդակութեամբ մի քանի աշխատութիւններ. Ամենից մեծ ուշադրութեան արժանացաւ և իւր ժամանակ հետաքրքրական գրական վիճարանութեան առարկայ դարձաւ, հանգուցեալի հրատարակած «Գաղտնիք Ղարաքաղի» աշխատութիւնը, որ մինչև այսօր էլ առեղծուած է մնացել։ Ի. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՅԱՆ